

روش‌های تربیتی در قرآن

جلد اول

(تذکر و یادآوری، موعظه و نصیحت، عبرت‌دهی، امر و نهی)

محمد رضا قائمی مقدم

زمستان ۱۳۹۴

فائمی مقدم، محمدرضا، ۱۳۴۴ - .
 روش‌های تربیتی در قرآن / محمدرضا قائمی مقدم. — قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۹۱.
 ج. (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۲۱۹، ۲۸۲: علوم تربیتی؛ ۳۰، ۳۳) (سازمان سمت؛ ۱۶۱۲، ۱۸۴۸: علوم قرآن و حدیث؛ ۱۱۲، ۱۲۸)
 بها: ۴۸۰۰۰ ریال (ج ۱)
 ISBN: 978-600-5486-53-7
 بها: ۸۷۰۰۰ ریال (ج ۲)
 ISBN: 978-600-298-057-1
 فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
 کتابنامه. ج: ۱: ص. [۲۱۱] - ۲۱۴. همچنین به صورت زیرنویس.
 مندرجات: ج. ۱: تذکر و یادآوری، موعظه و نصیحت، عبرت‌دهی، امر و نهی. ج. ۲: حکمت‌آموزی، عفو و گذشت، تکریم و احترام، رفق و مدارا، احسان.
 نمایه.
 ۱. اسلام و آموزش و پرورش — جنبه‌های قرآنی. ۲. تربیت اخلاقی — جنبه‌های قرآنی. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت). ج. عنوان.
 ۱۳۹۱ ق ۲ ر ۹ / BP ۱۰۴ / ۲۹۷ / ۱۵۹
 شماره کتابشناسی ملی ۲۲۳۰۶۶۱

روش‌های تربیتی در قرآن (ج ۱)

مؤلف: محمدرضا قائمی مقدم

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

ناشر همکار: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)

آماده‌سازی و صفحه‌آرایی: کاما

چاپ دوم: زمستان ۱۳۹۴ (چاپ اول: پاییز ۱۳۹۱)

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - جعفری

قیمت: ۸۹۰۰۰ ریال

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۱۱۱۱۰۰ (انتشارات: ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.پ. ۳۱۵۱ - ۳۷۱۸۵ ● تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی اُسکو، تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

www.ketab.ir/rihu

تهران: بزرگراه آل‌احمد، تقاطع پل یادگار امام، روبه‌روی پمپ گاز، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، تلفن: ۵۲ - ۴۴۲۴۶۲۵۰، نمابر: ۴۴۲۴۸۷۷۷ ● تهران: خ انقلاب، خ ابوریحان، ش ۱۰۷ و ۱۰۹ - تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۰۸۱۲۰، نمابر: ۶۶۴۰۵۶۷۸

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

اسلام عمیق تر از همه جا و از همه مکتب‌ها راجع به امور انسانی و راجع به امور تربیتی [نظر] دارد که در رأس مسائل اسلام است؛ چنانچه امور اقتصادی دارد. ما نمی‌توانیم... امروز هم بنشینیم که مغزهایی که تربیت غربی دارند برای ما تربیت کنند بچه‌های ما را. باید تربیت، تربیت قرآنی باشد. قرآن غنی‌ترین کتاب‌های عالم است در تربیت، در تعلیم و تربیت، منتهی متخصص لازم دارد.

صحیفه امام، ج ۱۵، ص ۴۱۵

پیام پژوهش

نیاز گسترده دانشگاه‌ها به منابع متون درسی با نگرش اسلامی در رشته‌های علوم انسانی، محدوده بودن امکانات مراکز علمی پژوهشی که خود را موظف به پاسخگویی به این نیازها می‌دانند، ایجاب می‌کند امکانات موجود با همکاری دانشگاه‌ها مراکز پژوهشی در مسیر اهداف مشترک به خدمت گرفته شود. افزون بر ارتقای کیفی کمی منابع درسی از دباره کاری جلوگیری به عمل آید.

به همین منظور، پژوهشگاه حوزه دانشگاه سازمان مطالعه تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) پنجاهمین کار مشترک خود را با انتشار جلد اول کتاب روش‌های تربیتی در قرآن (تذکره یادآوری، موعظه نصیحت، عبرت‌دهی، امر به نهی) به جامعه علمی کشور عرضه می‌کنند. کتاب حاضر را گره علوم تربیتی پژوهشگاه حوزه دانشگاه برای دانشجویان رشته علوم تربیتی به‌یژه رشته «تاریخ فلسفه تعلیم تربیت» در مقطع کارشناسی ارشد تهیه تدوین کرده است.

امید است علاوه بر جامعه دانشگاهی، سایر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند گردند.

سازمان سمت

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

بسم الله الرحمن الرحيم

علوم انسانی در حکم مجموعه قواعد تنظیم حیات انسان در بخش نرم‌افزاری فرهنگ و تمدن بشری، علوم و معارفی است که به صورت روش‌مند از رفتارها، باورها، نگرش‌ها، احساسات و همه پدیده‌های انسانی معنادار بحث می‌کند و از مصادیق یقینی آن فلسفه، روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، علوم تربیتی، علوم اقتصادی، علوم سیاسی، مدیریت و حقوق است.

تحول در حوزه‌های علمی، به‌ویژه در علوم انسانی از فرازهای مورد تأکید حضرت امام خمینی (ره) و مطالبات جدی رهبر معظم انقلاب (مد ظله) به‌ویژه در سال‌های اخیر است. اهمیت این تحول، ریشه در مطالعات علوم انسانی و نیازهای مترتب بر آن، به‌ویژه رشد و توسعه شتابان دانش و فرهنگ در عرصه جهانی دارد؛ زیرا در آن، از یک‌سو انسان، به عنوان اشرف مخلوقات و از دیگر سو رابطه با دیگران در عرصه بشری مطرح است و از این جهت این علوم بر علوم دیگر تقدم دارد. به‌واقع، رسالت مهم و اساسی این علم، ساختن انسان، پرورش شخصیت و توجه به شأن و جودیت او در یک نگاه، رساندن او به سرمنزل مقصود و هدایت به سوی مرتبه انسان کامل است.

ایران اسلامی از بنیان‌های تمدنی غنی و توانمندی‌های فراوانی در درون و برهمن محیط‌های دانشگاهی و حوزه‌های علمیه برخوردار است و از این جهت، بستری مهیا برای ورود به عرصه‌های علمی و تولید دانش بومی در حوزه‌های علوم انسانی فراهم است. به‌پشتوانه چنین میراث‌گران قدری، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) با حمایت مالی معاونت آموزشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری که رسالت و تکلیف اصلی آن تلاش برای تعمیق و گسترش علوم، معارف و ارزش‌های انسانی

اسلامیة تطابق هرچه بیشتر رشته‌هاة درس‌های دانشگاهی با نیازهای جامعهة کاربردی کردن آنهاة تحول در ارتقای علوم انسانی با تقویت جایگاهة منزلت این علم است، زمینه‌های چاپ این اثر را فراهم آةرده است.

از استادان، فرهیختگانة صاحب‌نظران ارجمند می‌خواهیم تا با همکاریة راهنمایی‌های ارزشمند خود این معانةت را در جهت نقد کتاب حاضرة تدۀین دیگر آثار مورد نیاز جامعه علمی یاری فرمایند.

معاونت آموزشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

فهرست مطالب

۱	راهنمای مطالعه کتاب
۵	مقدمه
۵	قرآن کتاب هدایت و تربیت
۶	قرآن پژوهی تربیتی، در گروه علوم تربیتی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
۹	فصل اول: مفاهیم و کلیات
۹	تبیین موضوع
۱۰	مطلب اول: مفهوم شناسی
۱۰	۱. روش
۱۱	۲. تربیت
۱۱	۳. روش تربیتی
۱۳	مطلب دوم: اهمیت روش
۱۳	مطلب سوم: چگونگی طرح مباحث تربیتی در قرآن
۱۶	مطلب چهارم: روش های تربیت در قرآن
۲۱	مطلب پنجم: مبانی به کارگیری روش ها
۲۵	مطلب ششم: تذکر چند نکته
۲۶	○ پرسش ها
۲۶	○ بحث و پژوهش
۲۷	○ منابع برای بحث و پژوهش بیشتر
۲۹	فصل دوم: روش تذکر و یادآوری
۳۰	مفهوم شناسی
۳۰	ذکر در قرآن

۳۵	اهمیت و جایگاه تذکر
۳۷	محورهای تذکر در قرآن
۳۸	۱. ذکر خدا
۳۹	۲. یادآوری نعمت‌های الهی
۴۱	۳. یادآوری سرگذشت دیگران
۴۲	۴. یادآوری مرگ و قیامت
۴۳	تذکر به عنوان روش تربیتی
۴۵	تذکر و روش‌های متناظر به آن
۴۵	۱. تذکر و عبرت
۴۵	۲. تذکر و موعظه
۴۶	۳. تذکر و انذار
۴۶	۴. تذکر و امر و نهی
۴۶	شیوه‌های تذکر
۴۶	۱. ارجاع به گذشته
۵۰	۲. توصیه و سفارش
۵۱	۳. موعظه
۵۲	۴. تمثیل
۵۳	۵. مواجهه با وجدان
۵۵	۶. انذار و تخویف
۵۶	۷. سختگیری و فشار غیر مستقیم
۵۷	۸. برخورد قهری شدید
۵۸	شرایط اثرگذاری تذکر (اصول و قواعد روشی)
۵۹	الف) تذکردهنده
۶۰	۱. متذکر بودن
۶۰	۲. برخورد نرم و لطیف
۶۱	۳. پرهیز از اکراه و اجبار
۶۲	ب) چگونگی انتقال پیام و محتوا
۶۲	۱. آسانی و قابل فهم بودن
۶۲	۲. تداوم و تکرار
۶۴	۳. تمهیل و دادن فرصت کافی
۶۵	ج) مخاطب
۶۵	۱. تعقل و تدبیر ناب
۶۶	۲. ایمان، انگیزه و احساس مسئولیت
۶۷	آسیب‌شناسی روش تذکر

۶۸	۱. تسلط شیطان
۶۸	۲. نفاق و ریا
۶۹	۳. دوستی مال و فرزند
۶۹	۴. پیمان شکنی
۷۰	جمع بندی و نتیجه گیری
۷۰	○ پرسش ها
۷۱	○ بحث و پژوهش
۷۱	○ منابع برای بحث و پژوهش بیشتر
۷۳	فصل سوم: موعظه و نصیحت
۷۴	مفهوم شناسی
۷۴	موعظه در قرآن
۷۶	رابطه موعظه با روش های متناظر به آن
۷۶	۱. موعظه و نصیحت
۷۸	۲. موعظه و توصیه
۷۹	۳. موعظه و تذکر
۸۰	۴. موعظه و عبرت
۸۰	۵. موعظه و انداز
۸۱	۶. موعظه و امر و نهی
۸۱	موعظه به عنوان یک روش تربیتی
۸۳	ویژگی های موعظه های قرآن
۸۳	الف) عمومیت مخاطب
۸۴	ب) گستردگی محتوا
۸۵	۱. اصلاح رابطه انسان با خدا
۸۶	۲. معادباوری
۸۷	۳. زهد و بی رغبتی به دنیا
۸۸	۴. تقوا و تهذیب نفس
۸۸	۵. حسن روابط خانوادگی
۸۹	۶. اصلاح روابط اجتماعی
۹۰	ج) مستدل بودن
۹۱	د) تنوع و گوناگونی در شیوه ها
۹۱	۱. موعظه مستقیم و غیر مستقیم
۹۲	۲. موعظه فردی و جمعی
۹۲	۳. بهره گیری از داستان

۹۳	۴. استفاده از مثل و تمثیل
۹۵	۵. بهره‌گیری از ترسیم و تصویر
۹۵	۶. موعظه در قالب توصیف الگوها
۹۶	ارکان موعظه
۹۷	الف) واعظ و نصیحت‌کننده
۹۸	۱. آگاهی و بینش (حکمت)
۹۹	۲. صداقت و راستی
۹۹	۳. خیرخواهی
۱۰۰	۴. عامل بودن
۱۰۱	۵. تواضع و نرمش
۱۰۲	۶. محبت، احترام و تکریم
۱۰۳	ب) محتوا و پیام
۱۰۳	۱. تناسب با نیاز مخاطب
۱۰۴	۲. مختصر و مفید بودن
۱۰۵	۳. سادگی و رسایی
۱۰۶	۳-۱. فراهم بودن زمینه و شرایط
۱۰۷	۳-۲. تداوم و تکرار وعظ
۱۰۸	ج) مخاطب و دریافت‌کننده وعظ
۱۰۹	۱. ایمان و اعتقاد به مبدأ و معاد
۱۱۰	۲. تقوا و خشیت
۱۱۱	۳. پندپذیری
۱۱۲	آسیب‌شناسی موعظه
۱۱۵	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۱۱۶	○ پرسش‌ها
۱۱۷	○ بحث و پژوهش
۱۱۷	○ منابع برای بحث و پژوهش بیشتر
۱۱۹	فصل چهارم: عبرت‌دهی
۱۱۹	مفهوم‌شناسی
۱۲۱	عبرت در قرآن
۱۲۳	عبرت و مفاهیم متناظر به آن
۱۲۶	مقومات عبرت
۱۲۶	۱. عبرت‌گیرنده (معتبر)
۱۲۶	۲. موضوع عبرت (معتبرفیه)

۱۲۷	۳. درس و پندی که شخص به آن منتقل می‌شود (معتبر الیه)
۱۲۸	عبرت‌دهی به عنوان یک روش تربیتی
۱۲۹	تفاوت عبرت‌دهی با روش‌های متناظر به آن
۱۲۹	۱. عبرت و موعظه
۱۳۰	۲. عبرت و انذار
۱۳۰	۳. عبرت و تذکر
۱۳۱	مبانی خاص عبرت
۱۳۳	شرایط اثرگذاری عبرت
۱۳۳	۱. بصیرت، تعقل و درایت
۱۳۶	۲. سلامت نفس، انگیزه و ایمان
۱۳۸	شیوه‌های عبرت‌دهی
۱۳۹	الف) شیوه‌های عبرت‌دهی به اعتبار چگونگی تبیین، توصیف و ارائه آن
۱۳۹	۱. قالب توصیف و گزارش
۱۴۰	۲. قالب داستانی
۱۴۲	۳. سیر و سفر
۱۴۳	ب) شیوه‌های عبرت‌دهی به اعتبار موضوعات عبرت‌آموز
۱۴۴	۱. ارجاع به تاریخ
۱۴۴	۲. ارجاع به نفس
۱۴۵	۳. توجه به طبیعت و جمادات
۱۴۵	۴. تفکر در شگفتی‌های خلقت حیوانات
۱۴۶	آسیب‌شناسی عبرت
۱۴۸	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۱۴۸	○ پرسش‌ها
۱۴۹	○ بحث و پژوهش
۱۴۹	○ منابع برای بحث و پژوهش بیشتر
۱۵۱	فصل پنجم: روش امر و نهی
۱۵۲	مفهوم‌شناسی
۱۵۲	الف) امر و نهی
۱۵۵	ب) معروف و منکر
۱۵۷	ج) اصطلاح «امر به معروف و نهی از منکر»
۱۵۷	د) نسبت امر و نهی با مفاهیم و روش‌های متناظر به آن
۱۵۸	مصادیق امر و نهی
۱۵۹	الف) معروف و منکر اعتقادی

۱۵۹		ب) معروف و منکر عبادی
۱۶۰		ج) معروف و منکر اخلاقی
۱۶۰		د) معروف و منکر سیاسی
۱۶۰		ه) معروف و منکر مربوط به روابط اجتماعی
۱۶۰		و) معروف و منکر مربوط به روابط خانوادگی
۱۶۱		مبانی و اصول حاکم بر امر و نهی
۱۶۳		اهمیت و ضرورت امر و نهی
۱۶۵		ضرورت امر و نهی از نگاه تربیتی
۱۶۷		امر و نهی به عنوان یک روش تربیتی
۱۶۹		امر و نهی در خانواده
۱۷۲		امر و نهی اجتماعی
۱۷۳		امر و نهی دولتی
۱۷۵		مراحل امر و نهی
۱۷۵		مرحله اول: اظهار رضایت و یا تنفر قلبی
۱۷۶		مرحله دوم: بیان و گفتار
۱۷۶		مرحله سوم: اقدام عملی
۱۷۷		شیوه‌های امر و نهی
۱۷۸		شیوه‌های امر و نهی به اعتبار نحوه مواجهه با مخاطب
۱۷۸		۱. مستقیم و غیر مستقیم
۱۷۹		۲. گفتاری و عملی
۱۸۰		شیوه‌های امر و نهی به اعتبار محتوا و هدف
۱۸۰		۱. آگاه‌سازی و غفلت‌زدایی
۱۸۱		الف) توجه دادن به حضور و شهود خداوند
۱۸۱		ب) توجه دادن به بازگشت خیر و شر اعمال به خود انسان
۱۸۲		ج) توجه دادن به برکات و پیامدهای معروف
۱۸۳		د) توجه دادن به پیامدهای سوءمنکرات
۱۸۳		۲. عبرت‌دهی و بیان تاریخ و سرگذشت شوم صاحبان منکر
۱۸۴		۳. تمثیل و تشبیه
۱۸۴		۴. بهره‌گیری از هنر
۱۸۶		۵. بیم و امید
۱۸۷		۶. بهره‌گیری از قوه قهریه
۱۸۹		ویژگی‌ها و شرایط امر و نهی
۱۸۹		الف) ویژگی‌های آمر و ناهی
۱۸۹		۱. آگاهی و بصیرت

۱۹۰	۲. پایبندی و عمل به احکام الهی
۱۹۱	۳. صبر و مقاومت
۱۹۲	۴. مدارا و عفو و گذشت
۱۹۳	ب) قواعد روشی
۱۹۳	۱. تقدم امر بر نهی
۱۹۴	۲. توجه به تفاوت امر و نهی در برخی شیوه‌ها
۱۹۵	۳. نرمی و لطافت در برخورد اول
۱۹۶	۴. تدریج و حرکت گام‌به‌گام
۱۹۷	۵. تداوم و تکرار
۱۹۸	۶. رعایت حدودمرز
۱۹۹	آسیب‌شناسی امر و نهی
۲۰۰	۱. عدم رعایت شرایط
۲۰۰	۲. خلط بین امر و نهی رحمانی و شیطانی
۲۰۱	۳. بی‌تفاوتی در برابر امر و نهی، و ترک آن
۲۰۲	۴. موضع‌گیری مخاطبان در مورد امر و نهی
۲۰۴	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۲۰۴	○ پرسش‌ها
۲۰۶	○ بحث و پژوهش
۲۰۶	○ منابع برای بحث و پژوهش بیشتر
۲۰۷	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری کلی
۲۱۱	منابع و مأخذ
۲۱۵	نمایه آیات
۲۲۵	نمایه روایات

راهنمای مطالعه کتاب

دانشجویان عزیز؛

قرآن کریم، کتاب هدایت و تعلیم و تربیت است که بر پیامبر اکرم (ص) نازل شده تا آیات آن را بر مردم بخواند و با هدایت‌های آن مردم را به سوی حق و راه سعادت رهنمون گردد و از گناه و معصیت و شرک و نفاق پاکشان گرداند. یکی از مباحث مهم، جذاب و کاربردی در آموزه‌های تربیتی قرآن، بحث رةش‌ها و شیوه‌های برخورد و تعامل قرآن و پیامبران الهی با مخاطبان است. رةش‌ها و رفتارهایی که قرآن، در مقام هدایت و تربیت انسان‌ها، آن را به خداوند نسبت می‌دهد، یا پیامبران الهی را به عنوان مربیان بشر، به بهره‌گیری از آنها دعوت می‌نماید، یا از چگونگی تعامل پیامبران با مخاطبان خود گزارش می‌دهد. الگوبرداری و بهره‌گیری از رةش‌های تربیتی پیامبران الهی در قرآن، بهترین راه برای موفقیت در تربیت و هدایت انسان‌ها به سوی کمال و سعادت است. رةش‌های تربیتی متعددی را می‌توان از قرآن استنباط کرد.

مجموعه حاضر به منظور تحقق همین امر و با هدف آشنایی شما دانشجویان با رةش‌های تربیت در قرآن تهیه شده است، ولی به دلیل کثرت و گستردگی رةش‌ها، جمع کردن همه آنها در یک مجموعه دشوار به نظر می‌رسد. به همین دلیل، در این مجموعه چهار رةش تذکره یادآوری، موعظه نصیحت، عبرت‌آموزی و امر و نهی که کارکرد مشترک دارند بررسی شده و مفهوم، ارکان، قواعد، شرایط و شیوه‌های اجرایی هر یک از آنها استخراج و تبیین گردیده است. برای درک بهتر مفاهیم و مطالب این مجموعه، به نکات ذیل توجه کنید:

۱. در فصل اول کتاب، با عنوان «مفاهیم کلیات»، به دانسته‌هایی در مورد مفهوم ضرورت رةش تربیتی و چگونگی استنباط آن از قرآن اشاره شده و دلیل انتخاب این

- چارچوب خاص برای این کتاب بیان گردیده است که پیشنهاد می‌شود مطالب این فصل به‌دقت مطالعه شود؛ به‌ویژه به نکاتی که در مطلب ششم آمده توجه شود؛
۲. در فصل‌های بعدی، هر یک از رده‌ها در یک فصل بررسی و سعی شده است که همه رده‌ها در یک قالب رده‌شی در چهار محور مفهوم‌شناسی، ارکان شرایط آنها، شیوه‌ها و آسیب‌شناسی تبیین گردند؛
۳. پیش از مطالعه هر فصل، اهداف مرحله‌ای آموزشی آن فصل را به‌دقت مطالعه کنید. این اهداف به شما خواهند گفت که هنگام مطالعه باید به دنبال فهم چه مطالبی باشید. البته شاید در نخستین مطالعه، معنای آن را به‌طور کامل دریافت نکنید، ولی با مراجعه مجدد در ضمن مطالعه متن به معنای آن دست می‌یابید؛
۴. متن هر فصل را یک‌بار سریع مطالعه کنید. در این مطالعه لازم نیست همه مطالب را یاد بگیرید. این کار به شما کمک می‌کند تا دیدگاهی اجمالی نسبت به مطالب هر فصل به دست آورید و با کلیات مطالب آشنا شوید. در پایان این مطالعه تلاش کنید موضوع محورهای بحث را به‌طور خلاصه برای خود یا دیگران بیان کنید. بار دیگر با توجه به دقت کامل، به مطالعه فهم جزئیات و یادگیری مطالب مهم در هر بحث بپردازید. قبل از هر مطالعه در پایان، اهداف مرحله‌ای آن فصل را مره‌ر کنید؛
۵. در پایان هر فصل خلاصه‌ای چکیده‌ای از مباحث فصل آمده است. مطالعه دقیق آن به شما کمک می‌کند تا یک‌بار دیگر مطالب مهم را بخوانید و به ذهن بسپارید؛
۶. در پایان هر فصل پرسش‌هایی آورده شده که به شما کمک می‌کند تا دریابید آیا به اهداف مرحله‌ای آموزشی آن فصل دست یافته‌اید، و یا اینکه برای دستیابی به آنها باید بیشتر تلاش کنید؛
۷. در موارد متعددی از مطالب کتاب، سبک نگارش به گونه‌ای است که نگارنده ابتدا مضمون محتوای آیات را با نثر بیان خود آورده سپس متن عربی آیات را شاهد آورده است. به همین دلیل ترجمه بسیاری از آیات در متن نیامده است، چون نیازی به ترجمه احساس نشده است. در عین حال اگر ابهامی وجود داشته باشد، دانشجویان عزیز به کمک آدرس آیات می‌توانند به ترجمه آیات در قرآن کریم مراجعه نمایند؛

۸. از آنجا که این تحقیق نگاه قرآنی به ریشه‌های تربیت دارد، سعی شده است تا هر نکته‌ای که بیان می‌گردد به نوعی با صراحت، و یا به‌طور ضمنی برگرفته از آیه‌ای از قرآن کریم باشد، بنابراین، ممکن است مطالب و نکات علمی و روان‌شناختی قابل ذکر دیگری در باب هر یک از ریشه‌ها وجود داشته باشد که این تحقیق به آن نپرداخته است. از این‌رو، پیشنهاد می‌شود در کنار مطالعه هر فصل، همان موضوع را در دیگر کتاب‌های تربیتی و روان‌شناختی نیز مطالعه نمایید. مباحثی که در آخر هر فصل با عنوان «بحث و پژوهش» آمده، و منابعی که معرفی شده در این جهت به شما کمک می‌کند.

محمدرضا قائمی مقدم

قم - ۱۳۹۱

مقدمه

قرآن کتاب هدایت و تربیت

«وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ»^۱؛ ما این کتاب را بر تو نازل کردیم که بیانگر همه چیز، هدایت و رحمت و بشارت برای مسلمانان است. قرآن جامع‌ترین کتاب آسمانی و برترین سخن نازل شده از سوی خداوند^۲ معجزه جابجاست پیامبر اکرم (ص) است که مخالفان خود را در طول تاریخ به مبارزه فراخوانده است.^۳ این کتاب نوری است و روشنگر «وَأَنزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُّبِينًا»^۴ که راه سعادت انسان را روشن می‌کند، و سخن قاطعی است که حق را از باطل جدا می‌سازد و ابهام و تردید را می‌زداید: «إِنَّهُ لَقَوْلُ فَصْلٍ وَمَا هُوَ بِالْهَزْلِ»^۵.

قرآن بصیرتی است الهی «قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ»^۶ و رهنمود و دلیلی است روشن از سوی خداوند «... فَقَدْ جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ...»^۷ که به انسان معرفت و بینش لازم را جهت انتخاب مسیر درست ارائه می‌دهد. این کتاب موعظه و پند و اندرز است که روح آدمی را صیقل می‌دهد و جان و دل را شفا می‌بخشد: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِّمَا فِي الصُّدُورِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ»^۸ و آنگاه که غفلت و فراموشی سراسر وجود آدمی را فراگیرد، قرآن تذکره‌دهنده «كَلَّا إِنَّهُ تَذَكُّرٌ»^۹ و هدایت‌بخش است: «... إِنَّ

۱. نحل، ۸۹.

۲. رک: زمر، ۲۳ و ۵۵.

۳. بقره، ۲۳: «وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ».

۴. نساء، ۱۷۴.

۵. طارق، ۱۳ و ۱۴.

۶. انعام، ۱۰۴.

۷. انعام، ۱۵۷.

۸. یونس، ۵۷.

۹. مدثر، ۵۴.

هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ^۱. این کتاب بشارت‌دهنده اندازکننده است: «كَتَابٌ فَصَّلَتْ آيَاتُهُ...» * بَشِيرًا وَنَذِيرًا فَأَعْرَضَ أَكْثَرُهُمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ^۲ که انسان را به خوبی‌ها و پاداش اعمال خیره نعمت‌های بهشتی بشارت می‌دهد، و آن را نسبت به انجام کارهای ناپسند و پیامدهای آن عذاب اخروی بیم می‌دهد و انداز می‌کند.

به فرموده امیرالمؤمنین (ع) که خود پوره‌رش یافته مکتب قرآن است: «قرآن نوری است که چراغ‌هایش را خاموشی نباشد؛ چراغی است که ره‌شنایی‌اش به خاموشی نگراید؛ اقیانوسی است که کسی را به ژرفایش دسترسی نباشد؛ راهی است که ره‌رزش به گمراهی نرود؛ و پرتوی است که تابشش را تیرگی نیالاید...». این کتاب داری است که دردی بر جای نمی‌نهد؛ نوری است که با هیچ ظلمتی همراه نباشد؛ ریسمانی است که دست‌آویزش اطمینان‌بخش، و درزی است که بلندایش تسخیرناپذیر است...»^۳. در جای دیگر به مردم هشدار داده و مردم را به قرآن فرامی‌خواند: «آگاه باشید! همانا قرآن پنددهنده‌ای است که نمی‌فریبد، و هدایت‌کننده‌ای است که گمراه نمی‌سازد، و سخنگویی است که هرگز دروغ نمی‌گوید. کسی با قرآن همنشین نشد مگر آنکه قرآن بر او افزوده و یا از او کاست؛ بر هدایت او افزوده و از کوردلی او گمراهی‌اش کاست...»^{۴ و ۵}.

و در یک کلام، قرآن کتاب هدایت و تعلیم و تربیت است که بر پیامبر اکرم (ص) نازل شده تا آیات آن را بر مردم بخواند و با هدایت‌های آن مردم را از گناه، معصیت، شرک و نفاق پاک گرداند و به آنها کتاب و حکمت بیاموزد و این خود منت و نعمتی است بس بزرگ که خداوند بر مؤمنان ارزانی داشته است: «لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ»^۶.

قرآن پژوهی تربیتی، در گروه علوم تربیتی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

نگاه موضوعی به آیات قرآن کریم از قرن‌های گذشته آغاز گشته و در نیم‌قرن اخیر شدت یافته است، و هر فرد یا گروه به فراخور تخصص، گرایش و علاقه خود در این جهت گامی برداشته

۱. انعام، ۹۰.

۲. فصلت، ۳ و ۴.

۳. نهج البلاغه، خطبه ۱۹۸.

۴. همان، خطبه ۱۷۶.

۵. در ترجمه عبارت‌های مذکور از نهج البلاغه، از پیشگفتار جلد اول کتاب دائرةالمعارف قرآن کریم (ص ۶) که از سوی مرکز فرهنگ و معارف قرآن تهیه و تدوین شده، استفاده شده است.

۶. آل عمران، ۱۶۴.

است. گره علوم تربیتی پژوهشگاه حوزه دانشگاه نیز با عنایت به رسالت وظیفه‌ای که بر عهده دارد، از ابتدا بخشی از فعالیت‌های خود را معطوف قرآن‌پژوهی تربیتی به عبارتی، تربیت‌پژوهی در قرآن کرده است. در عین حال از توجه به سنت سیره پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) غافل نبوده و در این راستا سیره تربیتی پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) را در چهار جلد به جامعه علمی کشور تقدیم کرده است.^۱ به هر حال، کار قرآن‌پژوهی تربیتی به صورت عام از بدو شکل‌گیری پژوهشگاه حوزه دانشگاه (دفتر همکاری حوزه دانشگاه سابق) و گره علوم تربیتی در سال‌های آغازین دهه ۱۳۶۰، به‌طور خاص با فیش برداری از آیات تربیتی از کل قرآن، آغاز شد که اولین گام در این مسیر به حساب می‌آید. پس از ثبت آیات، هر یک از فیش‌ها در جلسات گره‌هی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و در نهایت عنوان اصلی و فرعی و برداشت‌های مورد توافق جمع در فیش‌ها درج گردید. اما نتیجه این گردآوری، مجموعه‌ای از فیش‌های مشتمل بر آیات تربیتی که آماده پردازش و نگارش است و در فرصتی نه‌چندان دیر تقدیم صاحبان معرفت می‌گردد.

گام دهم گره در جهت قرآن‌پژوهی تربیتی، تهیه طرح مجموعه‌ای از کتاب‌های قرآن‌پژوهی تربیتی، به‌عنوان حوزه‌های تربیتی قرآن کریم است. توضیح اینکه به دلیل اهمیت جایگاه ره‌های تربیت از منظر قرآن کریم در فرایند تعلیم و تربیت اسلامی، و نیز فقدان منبع مرجعی که به صورت جدی و اساسی به این مهم پرداخته باشد، گره علوم تربیتی انجام این مهم را در فهرست اولویت‌های کاری خود قرار داده و تعدادی از اعضای خود را مأمور مطالعه و بررسی و تهیه طرحی اجرایی برای این کار کرد. نتیجه مطالعه و بررسی این گره تهیه طرحی با عنوان «ره‌های تربیت در قرآن کریم» بود. ابتدا قرار بر این بود که مجموعه آیاتی از قرآن که ناظر به ره‌های تربیت است، استخراج شود و آنگاه نکته‌های کلیدی و برداشت‌های ره‌شنی به صورت مختصر در کنار آیات اضافه و در نهایت در مجموعه‌ای به صورت معجم لفظی به چاپ برسد، ولی مشکلات این نوع کار این است که اولاً عموم مخاطبان از نکته‌ها و برداشت‌های مختصر به عمق مطلب منتقل نمی‌شوند و ثانياً، نگاه مجموعی به ره‌های بررسی ابعاد مختلف آن پیوند ارتباط آنها با یکدیگر مورد غفلت قرار می‌گیرد، و بدین ترتیب هدف مورد نظر برآورده نمی‌شود؛ از این‌رو، از این‌رو، از این شیوه کار صرف نظر گردید.

۱. جلد اول: تربیت فرزند؛ جلد دوم: تربیت دینی؛ جلد سوم: تربیت اخلاقی؛ جلد چهارم: نگرشی بر آموزش... و همچنین خلاصه این چهار جلد نیز در یک مجلد از سوی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان سمت با عنوان سیره تربیتی پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) منتشر شده است.

شیوه دهم برای این کار این بود که با نگاهی مجموعی درباره هر رەش به قرآن مراجعه شود. مجموعه آیاتی که چه از لحاظ لفظی و چه به لحاظ معنوی مفهوم‌ی ناظر به یک رەش است، استخراج و آنگاه در قالب یک اثر علمی و نظام‌مند ارائه گردد؛ اثری که در آن در حد امکان به تمام ابعاد، ارکان و عناصر تشکیل‌دهنده یک رەش تربیتی توجه و با عنایت به آیات قرآن به توصیف و تبیین آن پرداخته شود.

به هر حال با تأیید و تصویب شیوه دهم در شورای علمی گره، تعدادی از پژوهشگران مأمور مطالعه و تحقیق درباره نوع کار و در نهایت تهیه و تدوین «شیوه‌نامه پژوهش و نگارش رەش‌های تربیتی در قرآن کریم» شدند که با تلاش آن برادران شیوه‌نامه‌ای فراهم آمد.

پس از تهیه شیوه‌نامه، با بهره‌گیری از زمینه فراهم‌آمده در طرح نظام تربیتی، تهیه‌ی عنایه رەش‌ها آغاز شد. برای این منظور فهرستی از عنایه رەش‌ها که در طرح نظام تربیتی تهیه شده بود، بررسی و تجزیه و تحلیل شد و پس از چندبار ویرایش، سرانجام فهرستی از عنایه رەش‌های تربیتی برای تحقیق و تهیه مقاله مورد توافق نهایی قرار گرفت و بدین ترتیب، تعدادی از اعضای گره، فعالیت خود را در این جهت متمرکز کردند.

اثر حاضر نخستین جلد از مجموعه کتاب‌هایی است که در راستای معرفی رەش‌های تربیتی، تقدیم جامعه علمی می‌شود. همچنین جلد دهم این مجموعه مشتمل بر رەش‌های حکمت‌آموزی، عفو و گذشت، تکریم و احترام، مدارا و احسان است که به‌زودی منتشر خواهد شد. امید است استادان و صاحب‌نظران با هدایت‌ها و نکته‌سنجی‌های عالمانه خود، گره علوم تربیتی را در جهت بهبود و اصلاح آن یاری رسانند.

در پایان، پژوهشگاه لازم می‌داند از آقایان حجج اسلام محمود نوذری، سیدعلی حسینی‌زاده، شهاب‌الدین مشایخی، مجید طرقي که تدوین «شیوه‌نامه پژوهشی و نگارشی دوائر المعارف رەش‌های تربیتی در قرآن کریم» را به عهده داشته‌اند و از آقای حجت‌الاسلام محمدرضا قائمی مقدم که علاقه بر همکاری در تدوین شیوه‌نامه، نگارش این جلد را به انجام رسانده‌اند و از ناظرین محترم طرح حجج اسلام آقایان علیرضا اعرافی و دکتر محمدباقر سعیدی رەشن تشکر و قدردانی نماید.

گروه علوم تربیتی

فصل اول

مفاهیم و کلیات

اهداف آموزشی

هدف کلی: آشنایی با مفاهیم مقدماتی و اساسی مرتبط با روش‌های تربیتی در قرآن. براساس هدف کلی این فصل، خواننده پس از مطالعه این مطالب می‌تواند به اهداف مرحله‌ای ذیل دست یابد:

۱. مفهوم روش، تربیت، و روش تربیتی را درک کند؛
۲. اهمیت و ضرورت به‌کارگیری درست روش‌ها را در تحقق اهداف تربیتی بداند؛
۳. از چگونگی طرح مباحث تربیتی، خصوصاً روش‌ها، در قرآن اطلاع یابد؛
۴. روش‌های تربیتی قرآن را شناسایی کند و طبقه‌بندی‌های مختلفی از آنها ارائه دهد؛
۵. با مبانی عام به‌کارگیری روش‌های تربیت در قرآن آشنا شود؛
۶. قالب کلی و ساختار نظری در ارائه یک روش تربیتی را فراگیرد.

تبیین موضوع

در فرایند تربیت چند عنصر اساسی وجود دارد که همواره باید مورد توجه مربی قرار گیرد. مبانی، اهداف، اصول و روش‌ها، عناصری هستند که فرایند تربیت را در قالب یک نظام تربیتی شکل می‌دهند، مربی نمی‌تواند از آنها غافل باشد. مربی برای اینکه بتواند تربیت را از نقطه مناسبی آغاز کند، ابتدا باید متربی خود را خوب بشناسد و خصوصیات و شرایط او را آن‌گونه که هست درک نماید تا بتواند تغییرات لازم را در او ایجاد کند؛ از این‌رو لازم است به مبانی تربیتی توجه نماید و از سویی دیگر، مربی باید بداند که متربی خود را به کجا و چه نهایی برساند تا بتواند فعالیت‌های خود را در همان جهت سامان دهد و با قصد و هدفی خاص امور را پیگیری نماید، بدین منظور باید اهداف تربیت را ترسیم کند و مورد توجه قرار دهد.

اصول، قوانین، بایدها و نبایدهای کلی نیز از اموری است که مربی در جریان تربیت نباید از آنها غافل باشد؛ چرا که اگر اصولی بر فرایند تربیت حاکم نباشد از مسیر خارج به اهداف تربیت دست پیدا نمی‌کند.

در نهایت، مربی باید بداند که برای رسیدن به هدف چگونه مسیر را طی کند و در هر مرحله از کار با چه شیوه‌ای با مربی خود برخورد نماید، بدین منظور ناگزیر است تا به روش‌های تربیت نیز توجه نماید.^۱

بحث بررسی درباره هر یک از عناصر نظام تربیتی، مجال شرایط خاص خود را می‌طلبد که در جای خود باید مورد توجه مطالعه قرار گیرد و از حوصله این تحقیق خارج است. آنچه در این تحقیق مورد بررسی قرار می‌گیرد، روش‌های تربیت از منظر قرآن کریم است؛ یعنی بحث از مطلق روش‌های تربیت نیست، بلکه رفتارها و حالت‌هایی مورد نظر است که می‌تواند به عنوان یک روش تربیتی از قرآن استنباط شود. روش‌ها و رفتارهایی که قرآن در مقام هدایت تربیت انسان‌ها، آنها را به خداوند نسبت می‌دهد یا پیامبران الهی را به عنوان مربیان بشر، به کارگیری آن دعوت می‌نماید؛ بنابراین، شناسایی، تعریف، تجزیه و تحلیل سامان‌دهی این روش‌ها، با عنایت به آیات قرآن، موضوع این تحقیق است. شناسایی معرفتی این روش‌ها می‌تواند در مقام نظر، معرفت ما را نسبت به معارف نورانی قرآن در حوزه تربیت هدایت انسان ارتقا بخشد، و در مقام عمل، چراغی نورانی و ابزاری کارآمد برای اقلیای مربیان و معلمان، در راستای انجام وظایف مسئولیت تعلیمی تربیتی آنها باشد. امیدواریم در این مسیر توفیق الهی رفیق راهنما و امداد معنوی ثقلین (قرآن و اهل بیت (ع)) شامل حالمان گردد؛ ان شاء الله.

پیش از ورود به بحث لازم است به چند مطلب اشاره شود:

مطلب اول: مفهوم‌شناسی

۱. روش

روش در لغت به معنای راه، سبک، شیوه، طریقه و فن آمده است و در اصطلاح علوم، «به مجموعه شیوه‌ها و تدابیری گفته می‌شود که برای کشف و شناخت حقیقت و دوری از لغزش به کار برده می‌شود»^۲، روش در معنای عام، امری است که مطلوبیت بالغیر دارد و چگونگی

۱. ر.ک: اعرافی، فقه تربیتی، ج ۱، ص ۳۱.

۲. فرمehنی فراهانی، فرهنگ توصیفی علوم تربیتی، ص ۳۶۹.

رسیدن به مطلوبه هدف را نشان می‌دهد به عبارتی، رةش مسیری است که از یک مبدأ تا مقصد طی می‌شود.

۲. تربیت

در زبان فارسی قاعده «تربیت» به معنی «پروردن، آداب اخلاق را به کسی آموختن، آموختن» پروردن کودک تا هنگام بالغ شدن^۱ آمده است. در زبان عرب این قاعده با ده ریشه «رب» (ربو) در ارتباط است. ریشه اقل به معانی گوناگونی چون «حضانت» (در دامن خود پروریدن)، اصلاح، تدبیر (پایان کاری را نگرستن)، خوب رسیدگی کردن، سرپرستی غیره آمده است. ریشه دهم نیز در معانی متعددی مانند زیاد شدن، تغذیه نمودن، بالا رفتن، رشد نمودن و تهذیب نمودن به کار رفته است. معانی ریشه دهم با توجه به کاربرد آن، بیشتر ناظر به پرورش جسمی مادی است، در حالی که معانی ریشه اقل بیشتر ناظر به پرورش دیگر ابعاد است. در عین حال، در برخی کتب این ده ریشه گاهی در معانی یکدیگر نیز به کار رفته‌اند.^۲

اما در اصطلاح تربیتی، هر متفکری از زاویه دید خود به آن نگرسته به با عنایت به هدف، رةش، یا تلفیقی از آن ده، تعریف خاصی از تربیت ارائه کرده است که بحث بررسی آنها مجال خاص خود را می‌طلبد. اما آنچه را که ما به عنوان تعریف اصطلاحی تربیت می‌پذیریم آن را با مباحث این کتاب هماهنگ می‌دانیم، تعریفی است که آقای دایه‌دای ارائه داده‌اند: «تربیت عبارت است از مجموعه اعمال یا تأثیرات عمدی هدفدار یک انسان (مربی) به منظور اثرگذاری بر شناخت‌ها، اعتقادات، احساسات، عواطف رفتارهای انسان یا انسان‌های دیگر (متربی یا متربیان) براساس برنامه‌ای سنجیده».^۳

۳. روش تربیتی

در حوزه تعلیم و تربیت، اگرچه تربیت پژوهان بحث‌هایی در باب رةش‌های تربیت مطرح کرده‌اند، تعریف دقیق و مشخصی از رةش تربیت ارائه نداده‌اند. امره‌زه عالمان تعلیم و تربیت قلمرو گسترده‌ای را برای رةش‌ها تعریف کرده‌اند: برنامه‌ریزی درسی - آموزشی، مدیریت آموزشی، تدریس، تربیت اجتماعی - خانوادگی، تربیت دینی، سیاسی اقتصادی، تکنولوژی

۲. بناری، نگرشی بر تعامل فقه و تربیت، ص ۵۹ و ۶۰.

۱. دهخدا، لغتنامه، ج ۱۴، ص ۵۵۰.

۳. داوودی، تربیت دینی، ص ۲۲.

آموزشی، طراحی نظام‌های آموزشی، تعیین اهداف تربیتی، تحقیق در تعلیم، تربیت، ارزشیابی، مطالعه... مجموعه‌ای هستند که نام رةش بر همه آنها اطلاق می‌شود.

همچنین، رةش را برحسب معیارهای مختلف، به رةش‌های «مستقیم و غیر مستقیم»، «خودتربیتی و دیگر تربیتی»، «تمهیدی و غیر تمهیدی»، «آموزشی و تربیتی»، «ارادی و غیر ارادی»... تقسیم کرده‌اند.

گاهی بر یک فعالیت جزئی نظیر لبخند زدن، قهر کردن، دفع نیکی به بدی، عفو و بخشش، تحمل کردن و نظایر آن عنوان رةش، اطلاق می‌شود و گاهی به مجموعه‌ای از فعالیت‌ها که تحت عنوانی واحد می‌آید، رةش گفته می‌شود؛ مانند تغافل، محرّم کردن، اخم کردن، جریمه کردن، سرزنش، تحقیر و در نهایت تنبیه بدنی که همگی تحت عنوان «تنبیه» قرار می‌گیرد.

همچنین رةش، گاهی موجودیت مستقل دارد؛ مانند تشویق، تنبیه، موعظه... و گاهی کیفیت، حالت و صفتی است که بر رةش‌های مستقل عارض می‌شود؛ مانند رفق و مدارا، هماهنگی در گفتار و رفتار، فصاحت و بلاغت که مربی در ضمن یک رةش مستقل، از آنها استفاده می‌کند؛ مانند فصاحت و بلاغتی که در ضمن رةش سخنرانی ظاهر می‌شود، یا اعتدال (پرهیز از افراط و تفریط) که در ضمن رفتارهایی چون تشویق، تنبیه، موعظه، امر و نهی... تجلی پیدا می‌کند.

نکته قابل توجه اینکه برخی فعالیت‌ها به یک اعتبار «هدف تربیتی» و به اعتباری دیگر «رةش تربیتی» به حساب می‌آید؛ مانند نماز که خود وسیله و رةش قرب به خدا است، اما در عین حال، از این جهت که می‌خواهیم فرد را «نمازخوان» کنیم، می‌تواند هدف تربیت باشد.

به هر حال نکته بسیار مهم در بحث رةش‌ها این است که رةش در تعلیم و تربیت دارای ویژگی‌های زیر است: ۱. نوعی فعالیت است؛ ۲. با غایت و هدف در نظر گرفته شده برای مربی ارتباط دارد؛ ۳. رابطه‌اش با هدف تربیتی از نوع علت تامه یا ناقصه است؛ ۴. مقصود صریح یا ارتکازی مربی می‌باشد؛ ۵. تأثیر بالفعل در اصل آن رةش شرط نیست.

در مجموع به نظر می‌رسد در تعلیم و تربیت، رةش تربیتی، شیوه برّز عمل یا فعالیت است که به منظور تأثیرگذاری بر مربی، از مربی صادر می‌شود. در این تعریف، رةش تربیتی دارای چهار عنصر اساسی است: ۱. عمل و فعالیت عینی و حقیقی است؛ ۲. از معلم و مربی سر می‌زند؛ ۳. در ارتباط با دیگری (مربی) است؛ ۴. با هدف اثرگذاری در غیر (مربی) صورت می‌پذیرد.

مطلب دوم: اهمیت روش

در حوزه دانش «رەش» مسیری است که دانشمند در سلوک علمی خود طی می‌کند. اة به هنگام حرکت فکری خود به سوی مجهولات، راهی را طی می‌کند که همان رەش است اة دستیابی به هیچ دانشی بدةن رەش ممکن نیست. در حوزه رفتار نیز پرداختن به هر امری رەش خاص خود را دارد اة حرکت از غیر آن، دستیابی به هدف را ناممکن ساخته، به حیرت اة سرگردانی می‌کشاند؛ بنابراین، باید رەش‌ها را شناخت، به‌دقت انتخاب کرد اة به‌درستی اجرا نمود. قرآن کریم در اهمیت به‌کارگیری رەش اة قرەد در هر کاری از راه آن، می‌فرماید: «وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى وَأَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ»^۱ نیکوکاری بدان نیست که از پشت دیوار به خانه درآیید، (زیرا این کار شایسته نیست) نیکویی آن است که پارسا باشید اة از در خانه‌ها وارد شوید، اة تقوا پیشه کنید تا رستگار شوید». امام باقر(ع) در تفسیر «اَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا» فرمودند: «یعنی اَنْ یأتی الأمر من وجهه ای الأمور کان؛ یعنی در هر کاری، هرچه که باشد، از راه آن وارد شود».^۲ امام صادق(ع) در تبیین دلیل این کار فرمودند: «إِنَّهُ مَنْ أَتَى الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا اهْتَدَى وَمَنْ أَخَذَ فِي غَيْرِهَا سَلَكَ طَرِيقَ الرَّدَى؛ هر کسی خانه‌ها را از راهش وارد شود، هدایت می‌شود (اے به مقصد می‌رسد)، اة آنکه در غیر طریق گام بردارد، راه پستی (اے گمراهی اة نابودی) را طی می‌کند».^۳

در حوزه تعلیم اة تربیت نیز اتخاذ رەش صحیح اة نتیجه‌بخش، امری ضروری اة اهمیت آن دةچندان است؛ زیرا امر تربیت با هدایت اة گمراهی اة نیز سعادت اة شقاوت دیگران (متربیان) در ارتباط است، اة لغزش اة اشتباه در انتخاب رەش اة به‌کارگیری آن، می‌تواند به گمراهی اة نابودی انسانی دیگر منتهی شود، که به فرموده قرآن به منزله نابودی همه انسان‌ها است.^۴ بنابراین در حوزه تربیت باید در پی شناخت اة به‌کارگیری بهترین اة کارآمدترین رەش‌ها باشیم اة چه بهتر که در این خصوص به سراغ قرآن برهیم اة این مهم را در پرتو آیات نورانی آن جستجو کنیم.

مطلب سوم: چگونگی طرح مباحث تربیتی در قرآن

اگرچه قرآن کریم کتاب هدایت اة تربیت است اة مباحث تربیتی اة اخلاقی اة از جمله رەش‌ها اة شیوه‌های تربیت، در سراسر آیات آن به چشم می‌خورد، ولی باید توجه داشت که طرح این

۱. بقره، ۱۸۹.

۲. مجلسی، بحارالانوار، ج ۲، ص ۲۶۲.

۴. مائده، ۳۲.

۳. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۱۸۱.

مباحثه سنخ بیان آنها در این کتاب آسمانی، با تمام کتاب‌هایی که در حوزه تربیت نگارش یافته، متفاوت است. تفاوت‌های عمده‌ای در نحوه بیان مطالب، کیفیت شکل تنظیم آنها مشاهده می‌شود که مواردی از آنها را بیان می‌کنیم:

الف) عامه کلی بودن: یکی از ویژگی‌های بیانی قرآن این است که در کلیه موضوعات، مطالب را غالباً به صورت کلی اجمال بیان کرده، از توضیح تفصیلی در جزئیات خودداری می‌کند. مباحث اخلاقی تربیتی نیز به همین صورت در قرآن آمده است؛ برای مثال، قرآن با اینکه در آیاتی متعدد از موضوع‌هایی مانند ویژگی‌های انسان، خانواده، تعامل با فرزندان، یا ریشه‌هایی مانند موعظه، تذکره یا عبرت سخن می‌گوید، کمتر به توضیح تفصیلی درباره آنها پرداخته، نسبت به کیفیت، ابعاد چگونگی اجرا نیز کارکردهای آنها کمتر اشاره کرده است. گویا روش قرآن در بیان معارف ارشادات خود، اکتفا به بیان سرفصل‌ها خطوط اساسی ترسیم کلیات است، تبیین توضیح شرح جزئیات، به سنت، یعنی گفتار، رفتار تقریر پیامبر (ص) اهل بیت (ع) بعضاً به درک فهم مخاطب اگذار شده است. نتیجه این شیوه بیانی، این است که در هر رشته معرفتی از جمله تعلیم تربیت، وقتی پژوهشگر به آیات قرآن مراجعه می‌کند، نباید انتظار دریافت یک موضوع با تمام ابعاد جزئیات آن را از قرآن داشته باشد، بلکه می‌تواند خطوط کلی چارچوب اساسی بحث را از قرآن به دست آورد برای توضیح تفصیل آن می‌تواند از سنت پیامبر (ص) اهل بیت (ع) بهره بگیرد، بلکه معارف دانش‌ها تجربیات بشری که منافاتی با آموزه‌های قرآن سنت نداشته باشد، می‌تواند در تبیین تفصیل به محقق کمک نماید.

ب) پراکندگی به هم پیچیدگی مطالب: ویژگی دیگر قرآن در ارائه مطالب، پراکندگی به هم پیچیدگی در بیان است؛ به این معنا که کمتر به چشم می‌خورد قرآن یک مطلب را از ابتدا تا انتها در یک سوره جمع کند جدای از مطالب دیگر، تمام آنچه را باید بگوید، یکجا به نظاممند بیاورد؛ بلکه روش قرآن این است که مطالب را در آیات سوره‌های مختلف بیان کرده به بخشی از موضوع می‌پردازد. به‌علاوه، موضوعات مختلف را در هم می‌تند؛ برای مثال، مباحث اخلاقی تربیتی را در لابه‌لای مباحث اعتقادی فقهی یا بالعکس می‌آورد؛ برای مثال، در آیات ۲۴۲-۲۲۱ سوره بقره احکام مربوط به خانواده ازدواج طلاق را بیان می‌کند. در عین حال، برای اینکه تعهد پایبندی مخاطب خود را نسبت به این احکام بیشتر کند، چندین بار در لابه‌لای احکام به بیان مباحث اخلاقی تربیتی پرداخته انسان را نسبت به رعایت حقوق زنان

پس از طلاق، موعظه می‌کند که عدم رعایت حقوق آنان را ظلم به نفس خویش می‌داند، و در ادامه انسان را از بازی با آیات الهی برحذر داشته، او را به تقوای ترس از خدا فرامی‌خواند:

«وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ وَلَا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوءًا وَادْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ بِعِظْمِكُمْ بِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ»^۱ و یا در سوره لقمان ابتدا به سراغ مباحث اعتقادی می‌رود که از اهل ایمان و رستگاری آنها، و نیز از گمراهان و خلود آنها در جهنم، و نیز قدرت‌نمایی خداوند در خلقت زمین سخن می‌گوید. آنگاه به سراغ مباحث تربیتی رفته، مواظبت پدری به نام لقمان را برای پسر بازگو می‌کند، و مجدداً به مسائل اعتقادی بازمی‌گردد، بلکه گاه در یک آیه، هم بحث تربیتی مطرح شده است و هم بحث اعتقادی؛ مانند: «وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ»^۲ که به یک مسئله‌ای اعتقادی، یعنی شرک اشاره دارد و در عین حال، موعظه هم که امری تربیتی است، از آن قابل استنباط است.

بنابراین، در قرآن مباحث تربیتی و اخلاقی با احکام فقهی و مباحث اعتقادی و سایر مباحث، درهم تنیده و درهم پیچیده است، و این شیوه از بیان، حکایت از این دارد که محقق برای بیان مطلب مورد نظر، نباید به بیان یک یا چند آیه به هم پیوسته اکتفا کرده، مطلب را تمام‌شده تلقی کند، بلکه باید برای اتمام و اكمال بحث، در لابه‌لای تمام آیات و موضوعات مختلف قرآن مطلب را جستجو نماید.

ج) بیان استدلالی و اقناعی: مستدل بودن یکی دیگر از ویژگی‌های روش بیانی قرآن است. قرآن در بسیاری از موارد، مطالب، موعظه‌ها، تذکرها و امر و نهی خود را با استدلال و بیان فلسفه حکم و یا بیان نتیجه و پیامد آنها همراه کرده است تا مخاطب خود را اقناع کرده، در پذیرش و اطاعت به او کمک کند؛ برای مثال: «وَلَا تَسْتَوِ الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ»^۳ که نتیجه کارکرد دفع بدی با نیکی را بیان می‌کند، و یا: «وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَأَنْفُسِكُمْ... وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يَوْفَ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ»^۴ که بازگشت عمل خیری مثل انفاق را به خود انسان می‌داند، و یا: «وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا» که از بیهودگی رفتار متکبرانه حکایت و بیان می‌کند که واقعیت این اظهار قدرت و نیر و بزرگی، توهمی بیش نیست. این دسته از آیات که یا به علت فلسفه

۱. بقره، ۲۳۱.

۲. لقمان، ۱۳.

۳. فصلت، ۳۴.

۴. بقره، ۲۷۲.

دستورها را اقامه نواهی پرداخته‌اند، و یا از بازده نتیجه عمل، و پاداش‌ها و عقاب‌ها سخن گفته‌اند، افزون بر اینکه مخاطب را از پیامد عملکرد خود آگاه می‌سازد، و را نسبت به انجام و یا ترک رفتار ترغیب می‌کند.

این شیوه از بیان، از بعد تربیتی و هدایتی قرآن حکایت دارد؛ به این معنی که طرح مباحث اخلاقی و تربیتی با این شیوه بیانی، بیشتر سازگار است؛ و بنابراین، به نظر می‌رسد که پژوهشگر مباحث تربیتی، بیشتر و بهتر بتواند موضوعات مورد نظر خود را در این قبیل از آیات جستجو کند. بنابراین، طرح مباحث تربیتی در قرآن، مانند سایر کتب تربیتی نیست که در یک مجموعه منظم و سازمان‌یافته تنظیم شده و دسترسی به آن آسان باشد، بلکه به دلیل سبک خاص قرآن در بیان موضوعات و مطالب، این مباحث مثل سایر مباحث قرآنی، به صورت کلی و پراکنده در لابه‌لای آیات و سوره‌های قرآن آمده است و محقق باید با دقت در فهم و معنی آیات و مراجعه به تفاسیر، مباحث مورد نظر را استخراج و استنباط کند و در چارچوبی منطقی تنظیم نماید.

مطلب چهارم: روش‌های تربیت در قرآن

همان‌گونه که بیان شد، رةش تربیتی، شیوه برقر عمل یا فعالیتی است که به منظور تأثیرگذاری بر متربی از مربی صادر می‌شود. در حوزه تربیت، رةش‌های فراوانی مطرح و در کتب تعلیم و تربیت ذکر گردیده است، ولی منظور ما از رةش‌های تربیت در قرآن کریم رفتارها و حالت‌هایی است که در قرآن بیان گردیده و ماهیت اصلی آنها اثرگذاری در غیر است، که در این صورت می‌تواند به عنوان یک رةش تربیتی از قرآن استنباط شود؛ رةش‌ها و رفتارهایی که قرآن در مقام هدایت و تربیت انسان‌ها، آنها را به خداوند نسبت می‌دهد و یا پیامبران الهی را به عنوان مربیان بشر به کارگیری آنها دعوت می‌نماید، و یا از چگونگی رفتار و برخورد پیامبران با مخاطبان خود گزارش می‌دهد؛ مانند تذکره یادآوری: «وَذَكِّرْ فَإِنَّ الذِّكْرَ تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ»^۱ و موعظه حکمت‌آموزی و جدال احسن: «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ»^۲ و ...

این حالت‌ها و رفتارها، گاهی با صراحت و به صورت یک فعل متعدی و اثرگذار بر دیگری آمده است؛ مانند: به‌ای تذکر بده و ای یادآوری کن «وَذَكِّرْ»، یا خدا شما را موعظه می‌کند:

۱. ذاریات، ۵۵.

۲. نحل، ۱۲۵.